

Формування культури педагогічного спілкування студента-майбутнього вчителя освітнього закладу

1. Комунікативна культура як соціально-педагогічний феномен

У епоху сучасної глобальної інформаційної революції, гуманізації усіх сфер громадського життя знаменитий вираз Р. Декарта "Cognito ergo sum" слід, вірогідно, перефразувати як "Communico ergo sum" (Спілкуюсь, отже, існую). У повній відповідності зі змістом латинського "Communico" (роблю спільно, спілкуюсь, зв'язуюся) комунікація (в багатьох джерелах інформації використовується термін "спілкування") виступає необхідним засобом і метою процесів соціальної взаємодії. Освіта ж у найбільш широкому розумінні цього поняття належить до соціально-конструктивних комунікативних процесів. У центрі цих процесів завжди знаходиться педагог (вихователь, шкільний учитель). Зрозуміло: зможе студент оволодіти закономірностями і особливостями педагогічного спілкування, зможе він стати головною ланкою навчально-виховного процесу.

Зазначимо, у Новому Завіті християнська доктрина викладена, як правило, у вигляді спілкування Христа з учнями. Буддизм, релігійна філософія, як майже не знає трактатів, мозаїкою складаються з історій про монахів - учителів та їх учнів. І хоч людське спілкування завжди складало основу суспільного буття, його значення і відповідно особливості культури спілкування по різному сприймалась на різних етапах еволюції людського суспільства.

У зв'язку з цим буде доречним звернутися до історико-педагогічного аналізу комунікативного досвіду попередніх поколінь, що дозволить зрозуміти сутність феномену "комунікативна культура" і визначити його теоретичні основи, наповнити сучасним науковим змістом і використати у підготовці майбутнього педагога до професійного спілкування у нових соціально-культурних і педагогічних умовах.

В межах традиційного світогляду, превалюючого на дофілософському етапі розвитку людства, проблема людського спілкування не виокремлювалася як самостійна. Звернення до проблеми людини, яке було характерним для софістів і Сократа, висунуло на перший план питання міжособистісних відносин, які окреслили предмет риторики і етики. Згадаємо, що софістами називали себе грецькі вчителі, які першими заговорили про комунікативну культуру як мистецтво переконання, вміння правильно викладати свої думки, аргументовано спростовувати судження опонентів. Завдяки діяльності софістів виникла класична риторика, яка розробляла проблеми культури усного мовлення в ситуації публічної комунікації. Її далека послідовниця – сучасна риторика висуває свої вимоги до особистості, компетентної на рівні культури мислення, культури мови, культури поведінки, культури спілкування. Необхідно підкреслити, що саме Сократу належить ідея "Пізнання самого себе", стимулювання своїх учнів шляхом запитань і відповідей до самостійного пошуку "істини" без надання їм готових відповідей. Тобто у Сократа, а пізніше у його учня Платона рефлексія виступала в формі діалогу ("dialogos") – інтелектуального спілкування людей, по-різному мислячих.

Арістотель, як і його учитель Платон, вивчав засоби і методи ефективного спілкування. У цьому контексті важливою вбачається думка мислителя про основні елементи комунікації. Так, в "Риториці" філософ пише: "Мова складається з трьох елементів: з самого оратора, з предмету про який він говорить, з особи, до якої він звертається; вона ж бо і є кінцевою метою всього". [1, 35] Тобто, за Арістотелем акт комунікації – це взаємозв'язана і взаємообумовлена тріада елементів: оратор – мова – слухач. Великий афінянин вважав, що кожний елемент важливий, вимагає обережного і тактовного до себе відношення. Оскільки учитель у певній мірі оратор, то вміння донести знання до учнів у поєднанні з умінням знаходити найбільш оптимальні засоби впливу, за переконанням Арістотеля, і є найважливіші риси педагогічної культури.

У витоків римської риторичної культури знаходилися Катон Старший, Марк Антоній, Марк Туллій Ціцерон, Марк Фабій Квінтіліан.

Історія стверджує, що саме Ціцерону належить вираз, який послугував орієнтиром для багатьох поколінь на самоосвіту в оволодінні ораторським мистецтвом: "Поетами народжуються, ораторами стають". У своїх знаменитих трактатах "Про оратора" і "Оратор" Ціцерон висуває перед людиною, яка бажає щоб її слухали, три завдання:

- продемонструвати істинність доказів, які використовуються;
- приносити естетичне задоволення;
- впливати на волю і поведінку людей та спонукати їх до активної діяльності.

Одночасно висловлює думку про те, що ораторське мистецтво важливе не лише в політиці, але і в інших галузях професійної діяльності.

Марк Квінтіліан у своєму головному творі "Про виховання оратора" вибудовує цілісну систему виховання оратора, формулює низку психологічних вимог до особистості педагога, його мови, культури. Він стверджує: "Не може проникнути в душу те, що ображає розум". [1, 43]

Відродження і Новий час привносять своє, оригінальне розуміння людського спілкування, яке ґрунтується на гуманістичному світогляді. На відміну від Середньовіччя в центрі уваги культури Нового часу знаходиться особистість. Цей перехід позначається бурхливим розвитком педагогіки, етики, естетики, інших наук, що вивчають взаємовідносини між людьми. Гуманістичні соціально-культурні течії того часу були настільки могутніми, що здійснили суттєвий вплив і на формування педагогічних парадигм нашої сучасності.

Педагоги-гуманісти В. да Фельтре, Ф. Рабле, Т. Мор піддали критиці антигуманні стосунки вихователя з вихованцями, насильство над особистістю, які мали місце в схоластичній школі Середньовіччя. І хоч ними спеціально проблема спілкування не досліджувалась, їх педагогічні погляди характеризувались повагою до особистості дитини, бажанням розвивати її свідомість у навчанні. Гуманісти виступали за встановлення між учнем і

вчителем доброзичливих відносин, рекомендували відмовитись від примусу в навчанні, надавали особливого значення переконуючому слову вчителя. [2, 35]

Більш глибоко проблему особливостей спілкування педагога і вихователя розглянув Я.А. Коменський, який наголошував, що успіх в роботі школи залежить саме від учителя, його вміння викладати матеріал так, щоб напій науки поглинався без побоїв, без насильства, без відрази. У педагогічних поглядах Дж. Локка виокремлюються питання підготовки вчителя до комунікативної взаємодії і її культура. Адже вихователь як ніхто інший повинен знати правила поведінки і форми ввічливості. Дотримуючись теорії вільного виховання, Ж.-Ж. Руссо вважав важливим для педагога володіти умінням впливати на учня непомітно, без тиску і пригнічення його особистості.

Учитель німецьких учителів А. Дістервег, звертаючись до проблеми педагогічного спілкування, висловлює низку конкретних рекомендацій:

- гарний вчитель скупий на слова;
- велика різниця – говорити самому чи викликати на розмову інших.

Останнє – мистецтво справжнього вчителя. Оволодіння цим мистецтвом, на думку Дістервега, найважливіше завдання педагога.

Значний внесок у розвиток теорії і практики педагогічного спілкування зробив Петро Могила, засновник Києво-Могилянської академії, яка була відомою своїми талановитими випускниками у всьому цивілізованому світі. Послідовник Петра Могили, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович, вважав необхідною риторичну підготовку педагогів. Дослідники, вивчаючи систему навчання студентів славнозвісної академії, відзначали високий рівень сформованості комунікативної культури. Це забезпечувалося викладанням риторики, з якої у той час налічувалося близько двохсот авторських підручників, поміж них і знаменита праця Феофана Прокоповича "Про ораторське мистецтво". Випускників Києво-Могилянської академії відрізняли висока освіченість, ерудиція, численні таланти, зокрема професійна ораторська підготовка. І не дарма російський цар Петро I зазначив:

«Священники у нас грамоты мало имеют ... Ежели б ихъ в обучение послать в Киев в школы...». [3, 134]

На початку ХХ століття проблема культури спілкування почала досліджуватись більш глибоко і різнобічно. Так, в доробках А.С. Макаренка з'являються вимоги до "педагогічної техніки" і невербального спілкування: "Не може бути гарним вихователем, який не володіє мімікою, який не може надати своєму обличчю необхідного виразу або стримати свій настрій. Вихователем повинен вміти організовувати, ходити, жартувати, бути веселим і сердитим. Вихователем повинен поводити себе так, щоб кожен його рух виховував, завжди повинен знати чого він хоче в даний момент і чого не хоче. Якщо вихователем не знає цього, як він може виховувати?" Педагог вважав, що багато помилок виховання виникає від невміння вихователя сказати дітям переконливі слова, від незнання педагогічної культури: "Можливо у нас ще так багато помилок в організаційних формах тому, що ми ще і розмовляти з дітьми по-справжньому не вміємо. А треба вміти сказати так, щоб вони у вашому слові відчули вашу волю, вашу культуру, вашу особистість". [4, 123]

Багато мудрих порад щодо формування культури педагогічного спілкування запропонував видатний український педагог В.О. Сухомлинський. Стверджуючи, що слово вчителя як інструмент впливу на душу вихованця нічим замінити не можна, вчений підкреслював необхідність встановлення педагогічно доцільних взаємовідносин між учасниками педагогічного процесу. Підтримуючи основні положення гуманістичної педагогіки, Сухомлинський теоретично обґрунтував вимоги до формування гуманістичної спрямованості особистості вчителя, виклав ідеї "педагогічного співробітництва", фундаментом якої вважав принципи поваги до особистості вихованця, стимулювання його бажання спілкуватися з учителем як з мудрим другом і наставником. За Сухомлинським педагогічне спілкування характеризується такими функціями як пізнання особистості (самого себе та вихователя), обмін інформацією (бесіди, діалоги), організація діяльності, обмін ролями, самоствердження. Усі варіанти стилів спілкування вчений поділяв на дві групи: монолог і діалог.

Саме у діалогічному спілкуванні великий педагог вбачав перспективи педагогіки співробітництва, бо повноцінний діалог не може відбуватися без рівності позицій вихователя і вихованця, без розвиненої комунікативної культури педагога.

Школою-родиною, педагогічною меккою, духовно-морально-інтелектуально-культурним центром, палацом Знань, колицкою Добра називали Сахнівську школу. Її незмінного впродовж сорока років директора Олександра Антоновича Захаренка називає сахнівським чарівником, учителем-Академіком, ученим-експериментатором відомий науковець, академік НАПН України Л.І. Мацько. [5, 58]

Неперевершені уроки мудрості видатного вчителя стали уроками педагогічної майстерності для багатьох освітян.

Власною освітньою і громадською діяльністю О.Захаренко переконливо доводив: насамперед учитель, директор школи є носієм україноментальної мовленнєвої культури, без якої неможлива культура педагогічного спілкування. Тільки високо розвинута мовна особистість учителя спроможна забезпечити ефективний педагогічний вплив.

Саме рідне слово (яскраве, образне, педагогічно доцільне, висококультурне) є головним знаряддям засіву людяності в дитячих душах, засобом ціннісного бачення світу, формування національної психології, характеру, світогляду особистості. [6, 7]

Щиро вболівав за долю рідної мови і Олександр Антонович Захаренко: "Красу своєї мови діти мають відчутти душею і серцем, і не йти ні на які суржикки, бо то сміття, бруд, що знекровлює рідну мову" [7, 45]. Саме вербальна поведінка директора, на думку педагога, визначає систему його комунікативних відношень з колегами, учнями та їх батьками, а все це разом впливає на успішність його професійної спроможності.

Олександр Антонович Захаренко – це справді "носій елітарної мовної культури", "сильна мовленнєва особистість", вроджений оратор, котрий володів українським словом, багатством лексики, виразними мовними засобами, вмів

точним, влучним словом зацікавити, переконати, спонукати, заохотити, зріднити. Манера, стиль спілкування мудрої, доброзичливої, порядної людини були демократичними. Це вмотивовувалося високим рівнем загальної культури, мовної та комунікативної компетенції, здібностями до розвитку свого творчого потенціалу. Не підвищувати голос на учнів, не зриватися, завжди володіти собою й не говорити зайвого – таким був девіз Олександра Антоновича як риторика. Довгі роки вчитель фізики і математики створював у класі атмосферу невимушеної, корисної співпраці, духовного спілкування і мислення, перетворював учнів на співучасників творчого процесу пізнання. При цьому максимально турбувався про доступність навчального матеріалу, забезпечуючи його розуміння: умів захоплююче викласти суть справи й ненав'язливо прилучити до неї інших. Саме "спілкування зближує настільки, що класні колективи, гурткові об'єднання, весь шкільний колектив нагадують велику сім'ю, в якій панують чуйність, повага, здатність виявляти співчуття, вміння допомагати, бути добрим, тобто формуються кращі духовні цінності", – наголошував О.А.Захаренко [7, 29].

У наукових колах чи особистій дружній бесіді слухачів особливо зачаровувала вимовна манера Захаренка: приємний різнобарвний тембр, спокійний, наповнений енергією й оптимізмом голос, насичена добрим гумором говірка, вміння говорити чітко, лаконічно, щиро, модулюючи темп мовлення й інтонації. Усне мовлення директора було схоже на мистецькі відтінки, нагадувало своєрідну гру світла і тіней на картині художника. Вражала точність, внутрішня й контекстна тонічність кожного слова, розмаїття особистісних мовних кліше, синтаксичних конструкцій. Комунікативно-доцільне й емоційно насичене, переконливе мовлення педагога ефективно впливало на думки і почуття учнів, виховувало гармонійні особистості. [5]

Як засвідчують очевидці, це був неперевершений оратор. Талант оратора – у титанічній, копіткій праці над промовою. Кожна з них додавала слухачам щось нове в повороті думки та її аргументах. Влучно ці якості охарактеризував

головний редактор журналу «Педагогіка толерантності» Я. Береговий: "Його ораторській майстерності міг би позаздрити сам Ціцерон" [8, 112].

Понад 3000 виступів директора стали справжньою окрасою численних шкільних лінійок, з'їздів Творчої спілки вчителів України, учительських форумів, виступів на телестудії в Останкіно й у радіопрограмі "Педагогічні роздуми", на зборах Академії педагогічних наук, сесіях Верховної Ради, запам'яталися як яскраві, вражаючі уроки розуму, мудрості, людяності, моральності, що викликали у слухачачів хвилю емоцій.

О.А. Захаренко добре усвідомлював інформаційно-пропагандистську функцію публіцистики: вона повинна впливати і на розум, і на почуття. Він чудово володів методикою "живого спілкування", умів аргументовано дискутувати (в цьому допомагали глибокі знання з різних наук), вести цікавий, конструктивний діалог, не відчуваючи браку слів, доречно зауважити й пошанувати співрозмовників. Завжди ретельно продумував стратегію виступу: визначав його цільову настанову, наскрізне завдання, власне бачення проблеми, прийоми зацікавлення класу чи аудиторії (оригінальний, незвичний початок, контраверсивне запитання, психологічні паузи), створював дієву словесну форму промови. Це допомагало "розкрутити" учасників діалогу на свідоме приймання змісту розмови, на думання і роздуми, створити т. зв. ауру міжособистісного спілкування. [9]

Жива думка, живе слово, звернене до потреб сьогодення, задивлене у майбутнє, із синтезом минулого, образність викладу, емоційність, вільне оперування мовними засобами стали домінантами виступів Директора. Показниками лекторської майстерності педагога важливо визнати науковість та інформативність викладу; доказовість, аргументованість, доступність, послідовність викладених питань; методична розробленість матеріалу; чітка орієнтація на проблему тощо.

Олександр Захаренко вважав, що неодмінною умовою успішної діяльності вчителя є добре знання "рідної колискової мови", "Шевченкової мови", "її

величавої краси, голубиної ніжності, коханої щедрості, солов'їної музикальності" [10, 291], висока культура його усного й писемного мовлення.

Кожна дитина – це творча особистість, яка розвиває себе засобами мови. Тож у душі педагога має бути "закладено: стежити за чистотою власної мови, культурою висловлювань, "вимітати" частки бруду, що інколи, мимовільно, залітають у наш город, адже мова – це національна святиня, її треба берегти, щоб не було ніяких касетних скандалів, а через них втрати авторитету нації" [11, 131]. Мовлення педагога виховує, просвіщає і навчає. Важливо, щоб педагог не говорив мовою підручника, а передавав знання своєю, доступною для класу мовою, щоб відчував, розумів і любив дітей, прагнув створити необхідний емоційно-інтелектуальний комфорт і для учнів, і для себе, отримуючи від цього моральне задоволення.

У педагогічних роздумах Захаренка визначено критерії професійно-мовленнєвої культури вчителя та шляхи її вдосконалення: обов'язкове знання норм сучасної літературної мови, використання їх як у формах усного, так і писемного мовлення; володіння термінологічною культурою й педагогічно орієнтованим етикетом, здібність до організації і проведення діалогу з використанням розмаїтості питань, аналіз власного мовлення, демонстрація учням акуратності і грамотності оформлення всіх видів записів, формування умінь аналізувати, зіставляти, аргументувати, вдосконалювати навички самостійної роботи з книгою (складання конспектів, тез, анотацій, рецензій), із словниками, довідниками, енциклопедіями.

Захаренко досконало володів культурно-історичним досвідом свого народу. Серед "таємниць мови", які йому були відомі, – фразеологізми, ідіоми, прислів'я, приказки, крилаті вислови, цитати, які відображають погляд на світ українців. Чимало з них автор трансформував, вибудував на їх основі власні афоризми, що є свідченням високої культури мовомислення. Ось деякі захаренкізми:

"Якщо не можеш нічого дати – дай волю. Якщо не можеш нічим допомогти – не заважай".

"До серця учня – через захопленість";

"Учитель – завжди учень";

"Хто не працює над собою постійно, той не стане справжнім учителем";

"Щоб дітей навчати, треба самому вміти";

"Школа красива не зовнішністю, а внутрішнім змістом, який повсякденно, повсякчасно наповнюється учителем";

"Школа без мрії – що птах без крил"; "Головний важіль розвитку – стимул";

"Школа – це постійне об'єднання маленьких громадян навколо єдиної мрії, щоразу нової, захоплюючої і ... здійсненої";

"Школа – це безперервне свято творчості, тяжке і невимовно прекрасне". [5]

Місцевість, де знаходиться Сахнівська середня школа, багата на топоніми, специфічні складові етнокультурного мікрокосму, через які трансформується культура, історія, географія етносу, його світогляд, ціннісні характеристики. Тут знаходяться і гори Дівича, Лиса, Пастушка, і урочища Грушине, Синичине, Перерване, Лисків Яр. Топонімія відображає аксіологію народу, такі духовні цінності, як світ Істини, Правди, Добра. Можемо говорити про особливості національного мислення, національної психології, які роблять формують носіїв своєї мовної і культурної традиції. Можливо, саме тому мовотворчість автора педагогічних роздумів представлена й оригінальними, "екологічно чистими" власними назвами: Криниця Совісті, Поляна Пам'яті, Дівочі гори, що в житті сільської спільноти набули виразного національно-культурного забарвлення.

Кожному, хто хоч раз побував у Сахнівці, глибоко ранить серце освячена трьома священниками Криниця Совісті. Це перший пам'ятник голодомору у 1932-33 роках на Черкащині, збудований учителями, школярами, жителями села, щоб "людські душі не одгороджувалися завісою байдужості, черствості, жорстокості". У криниці справді цілюща, осріблена вода, бо до першого, що вже у воді, з дванадцяти кілець прикріплені срібні ложки, виделки, ланцюжки, хрестики. Над куполом криниці великі і маленькі дзвоники з

викарбуваними іменами понад тисячі померлих мешканців села, з яких чотириста вісімдесят – це дитячі душі.

Такі ж відчуття скорботи викликає інша власна назва, яка стала невід'ємним атрибутом Сахнівської школи і села - Поляна Пам'яті. Математично логічно і чітко, з гірким присмаком печалі й гордості О.А. Захаренко розповідає про закладання Поляни. "216 кущів троянд (це стільки воїнів не повернулося додому з полів війни) уквітчали площу перед новою школою. Для цього принесли від порогу кожної хати, з якої пішов односелець, землю, яку колись топтали його босі ноги. Принесли воду з криниці, яку пив цей воїн. Всього було 432 відер з землею і водою. Дітям допомагали нести дорослі. Посадили за 45 хвилин за спеціально розробленим планом. Під кожним кущем табличка з іменем не тільки солдата, а й дітей, хто зберігає пам'ять про них, під кожен кущ перенесена жменя землі з рідного двору, де жив загиблий.

За фахом математик, Олександр Антонович надає особливого стилістичного забарвлення числівникам: вони увиразнюють тексти, "роблять" хід думок більш стрункими і логічними. [5]

Потужний струмінь в авторський текст роздумів вносять часові форми дієслів, які відображають нюанси ставлення до зображуваного, реалізують стильову домінанту, спрямовують почуттєві характеристики, сприяють динаміці подій, думок, емоцій. "З роками не зітреться, а навпаки, зросте у вас особливе почуття гордості за рідний дім – Сахнівську школу. Лише з роками ви краще зрозумієте, краще оціните щастя, яке подарувала вам доля, –навчатися в красуні, яку плекають багато поколінь. З часом по-новому, по-іншому зрозумієте глибину думки, закладену в головну заповідь школи: "Поспішайте зробити добро людям, поспішайте, не запізніться!" [10, 75]

Носієм семантико-стилістичного комплексу виступають частки, вони створюють або ефект заперечення або, навпаки, інтенсивного ствердження, допомагають відтворити суб'єктивне ставлення до повідомлюваного, виступають актуалізаторами окремих компонентів висловлювання. Зокрема,

нанизування, дублювання заперечних часток створює емоційну напругу, конденсує динаміку викладу.

Вчителю-колего! Не марнуй свій час. Не вір, що пропаде безслідно твоя праця. Вона заповнить серця і душі хоча б ближніх нащадків. Твоїх вихованців. Кожне покоління буде згадувати твою подвижницьку роботу, твою добру, відверту усмішку, твої ненабридливі повчання. Не жалкуй за прожитим часом [7]. "Любіть життя, бо воно єдине і ніколи не повториться, навіть на тому світі. Насолоджуйтесь життям, живіть так, щоб ніхто вам не дорікнув, що ви просто животіли, залиште після себе добрий слід. А ще прошу вас, діти мої, ніколи нікому не кланяйтесь, не ставайте на коліна перед ворогом і начальством". [10, 205]

2. Зміст та структура комунікативної культури педагога

Ураховуючи досить велике різноманіття сучасних поглядів на сутність поняття "комунікативна культура", можна здійснити його аналіз за напрямками:

- аксіологічним, який дозволяє окреслити цінності і професійні установки, на які орієнтується педагог у міжособистісному спілкуванні;
- особистісним, який дає можливість виявити особистісні риси викладача, що забезпечують ефективність педагогічної комунікації;
- діяльнісним, котрий визначає об'єм знань педагога про культуру педагогічного спілкування і професійні комунікативні уміння, що дозволяють творчо реалізувати ці знання в педагогічній практиці.

Спираючись на дослідження Т.К. Чмут, [12] можна узагальнити знання про зміст комунікативної культури педагога у вигляді формули:

$$\text{ККП} = \text{КУ} + \text{З} + \text{У},$$

де ККП - комунікативна культура педагога;

КУ - його комунікативні настанови;

З - знання про комунікативну культуру, тобто знання:

- а) психолого педагогічних закономірностей спілкування;
- б) етики спілкування;
- в) теорії загальної і педагогічної комунікації;

У - комунікативні уміння.

Слід зазначити, що педагогічне спілкування здійснюється в конкретній соціокультурній ситуації і тому культура комунікації педагога буде залежати від прийнятих у суспільстві культурних і моральних цінностей:

- зовнішніх передумов, зокрема соціокультурного оточення: особливостей етносу, національних традицій, соціокультурних особливостей та специфіки вищого навчального закладу, специфіки і змісту педагогічної діяльності;
- внутрішніх передумов, тобто суб'єктивних чинників: віку, статі, педагогічних здібностей, індивідуально-психологічних особливостей, освіти, педагогічного досвіду вчителя та ін.

Тобто бачимо, що комунікативну культуру педагога можна уявити як складний соціально-педагогічний феномен, що складається з декількох взаємопов'язаних компонентів (комунікативні настанови, знання, комунікативні вміння, які реалізуються при певних умовах і залежать від зовнішніх умов і внутрішніх чинників.

Характеризуючи загальну соціокультурну спрямованість особистості, комунікативні настанови визначаються як готовність особистості до певних дій, до спілкування і мають відповідну мотивацію. Відомий грузинський психолог Д. Узнадзе зазначив, що особистість, мобілізуючи свої психічні ресурси, створює настанови до дії. Настанови є наслідком одночасного впливу як соціокультурної сфери, так і діяльності людини, її інтелектуальних, емоційних і вольових зусиль. Комунікативні настанови є відображенням комунікативних якостей особистості. Вони забезпечують готовність педагога будувати свої відносини з вихованцями у певному стилі.

Труднощі, які виникають у педагогічній комунікації, найчастіше пояснюються особливостями комунікативних настанов особистості: "Якщо настанови позитивні, гуманістичні, то процес соціального сприйняття іншої людини йде успішно. В протилежному випадку виникають бар'єри, подолати які можна тільки поступово змінюючи свої комунікативні установки. Те, як

людина може це зробити, буде свідчити про рівень культури спілкування". [13, 52]

В організації спілкування відомий представник гуманістичної психології К. Роджерс рекомендує педагогам використовувати наступні комунікативні настанови:

- «Відкритість» у спілкуванні, намагання відверто висловлювати свої думки і переживання у міжособистісному спілкуванні з вихованцями. Ця установка розглядається як альтернатива типовій для традиційної системи навчання установці педагога лише на рольове спілкування;
- «Заохочення», «прийняття», «довіра», що є вираженням внутрішньої впевненості педагога у можливостях свого вихованця, його здібностей до діалогу;
- «Емпатичне розуміння» як бачення і розуміння викладачем поведінки учня, його різноманітних реакцій, дій, вчинків з точки зору самого учня, його очима.[14, 120]

Психолого-педагогічні дослідження останніх років суттєво доповнюють і розширюють спектр поглядів на зміст комунікативної культури педагога і, зокрема, особливостей його комунікативних установок. Так, бажання педагога створити сприятливий психологічний мікроклімат у процесі спілкування багатьма дослідниками розглядається як важлива позитивна комунікативна установка викладача і його індивідуальна мета - характеристика, котра здійснює один із найбільших впливів на особистісний розвиток вихованця. Якщо досліджувати вплив психолого-педагогічної компетентності на розвиток комунікативної культури, то слід насамперед звернути увагу на вміння вчителя створювати в класі атмосферу довіри, психологічного комфорту, відкритого і рівноправного співробітництва. Для забезпечення цих вимог сам педагог повинен мати такі психологічні якості як здатність регулювати свої психологічні стани, адекватну самооцінку, прагнення використовувати оригінальні педагогічні ідеї і методи. Вчителю також важливо уміти вибрати оптимальний стиль (чи їх поєднання) у взаємовідносинах з вихованцями. У

процесі педагогічної практики студентам рекомендується навчитися визначати вплив стилю педагогічного спілкування на продуктивність навчально-пізнавальної діяльності.

Однією з найважливіших комунікативних рис особистості студента-майбутнього вчителя має бути толерантність. У "Декларації принципів толерантності", прийнятій 1995 року в Парижі, запропоновано внести в зміст педагогічної культури викладача термін "толерантність" (від лат.- *tolerantia* - терпимість, поблажливість), як правильне розуміння усієї різноманітності культур та форм виявлення людської індивідуальності. Толерантності сприяють широка ерудиція, науковий світогляд, відкритість спілкування і свобода поглядів, переконань, совісті. Відомий методолог педагогіки Б.С. Гершунський, посиляючись на основні положення вказаної Декларації, розглядає виховання толерантності у людських відносинах, формування менталітету толерантності як одне з надзвичайно важливих завдань освіти XXI століття. [15]

Розуміння студентом сутності толерантності як «право інших бути такими які вони є» допоможе йому гуманізувати педагогічне спілкування, реалізувати парадигму виховання, сутність якої полягає у формуванні виховуючих суб'єкт-суб'єктних взаємодій вихователя і вихованця. Як бачимо, особистісні комунікативні настанови педагога є елементами більш складного утворення - соціокультурних настанов, і містять у собі такі елементи як схильність до емпатії, відкритість спілкування, прагнення до діалогу, потребу у створенні сприятливого психологічного мікроклімату, толерантність, потребу у самовдосконаленні. Інтегруючими чинниками цих особистісних рис педагога постають гуманізм як любов до людини та любов до професії .

Аналізуючи структуру комунікативної культури з позицій діяльнісного підходу, необхідно враховувати порівняння К.Д. Ушинським процесу становлення особистості з будівлею, фундаментом якої є знання, вміння та навички. Це порівняння покладено в основу приведеної нами формули комунікативної культури.

Соціальна педагогіка підкреслює: «Культура спілкування є складовою частиною культури людини в цілому. Вона як і будь-яка інша містить у собі певну суму знань, у даному випадку про спілкування». Культурі спілкування притаманна нормативність, яка визначається станом суспільства, його історією, традиціями, національною своєрідністю, загальнолюдськими цінностями. Для досягнення високого рівня комунікативної культури педагогові необхідно знати індивідуальнопсихологічні особливості своїх підопічних, адекватно реагувати на їх поведінку і психологічний стан, добирати для кожної людини у відповідній ситуації такий спосіб спілкування, який не вступав би у протиріччя з загальнолюдськими цінностями, мораллю суспільства, гуманністю, і в той же час мав би відповідати індивідуальним особливостям конкретної особистості. [16]

Відомий молдавський педагог В. Міндікану, методолог педагогічної етики, розглядає знання етики спілкування як важливий елемент комунікативної культури педагога, стверджує, що комунікативна культура своїм фундаментом повинна мати етику комунікації та етику переконання.[17]

Якщо узагальнити погляди науковців на структуру знання про комунікативну культуру, то можна дійти висновку, що вона містить наступні складові:

- знання еволюції загальної теорії комунікації, історії вчення про педагогічне спілкування;
- знання соціально-культурних норм і етики педагогічного спілкування;
- знання психолого-педагогічних закономірностей ефективного педагогічного спілкування.

У розгорнутому вигляді зміст цих складових можна подати як програму самоосвіти студентів-майбутньому вчителю-вихователю.

1. Поняття про педагогічне спілкування, його особливості і принципи.
2. Еволюція поглядів на теорію і практику комунікації в історії наук про людину.
3. Спілкування в системі наук про людину і суспільних відносин.

4. Педагогічна культура і культура комунікації: сутність, діалектика взаємодії.
5. Гуманістичне спілкування і його особливості.
6. Структура комунікативної культури вчителя-вихователя.
7. Етичні норми педагогічного спілкування.
8. Педагогічний такт у спілкуванні.
9. Стилї педагогічного спілкування. їх вплив на результативність навчально-пізнавальної діяльності студентів.
10. Комунікативні риси особистості педагога.
11. Методи самодіагностики комунікативної культури.
12. Вербальні і невербальні засоби педагогічного спілкування.
13. Механізми взаємопізнання в процесі педагогічного спілкування.
14. Рефлексія як умова удосконалення комунікативної культури.
15. Комунікативні бар'єри в педагогічному спілкуванні. Засоби їх подолання.
16. Риторична культура педагога. Витоки, еволюційні процеси, механізми розвитку.
17. Культура педагогічного спілкування в структурі педагогічної культури.

Безумовно, одними лише теоретичними знаннями не забезпечити високого рівня комунікативної культури. Для успішного педагогічного спілкування студент повинен оволодіти необхідними комунікативними вміннями. Це – вид професійних умінь педагога, котрі забезпечують реалізацію компонентів педагогічного спілкування, роблять можливим здійснення суб'єктивної взаємодії, відносяться до продуктивної діяльності, формуються і розвиваються в ній.

Комунікативні вміння – це готовність до професійної комунікативної діяльності. До комунікативних умінь належать: мовленнєве або вербальне спілкування, невербальне спілкування, орієнтування в ситуації, соціальна перцепція, створення творчого самопочуття, володіння професійно-педагогічною увагою, емпатія. Мовленнєве спілкування – це передача інформації за допомогою слів, звуків; невербальне спілкування – це передача інформації без слів, за допомогою міміки, жестів, рухів тощо. Орієнтування в

ситуації передбачає розуміння і врахування актуальних соціальних взаємовідносин між тими що спілкуються. Соціальна перцепція – це розуміння людини людиною. Емпатія – здібність людини стати на місце іншої і відчувати її стан як свій власний. Емпатія формується ще в дитинстві. Інші вміння можуть формуватись протягом всього життя, при цьому не обов'язково займатись педагогічною діяльністю. Комунікативні вміння допомагають забезпечити успішність спілкування, є індивідуально-психологічними властивостями особистості.

У прояві особистісних рис людини (її внутрішнього змісту) важливе місце посідає тактика спілкування. Нагадаємо, що найбільш загальними вимогами до тактики педагогічного спілкування, яка сприяє професійному успіху вчителя, є:

- доброзичливість;
- необхідність володіння різноманітними варіантами поведінки в однотипних ситуаціях і вміння оперативно користуватися ними;
- вміння слухати і чути співрозмовника;
- вміння використовувати механізми психологічної взаємодії (візуальний контакт, ефективне використання засобів невербального спілкування та ін.);
- прояви та підкреслення поваги до особистості співрозмовника.

У педагогічному спілкуванні бажано не допускати конфронтації, а тим більше – конфліктів. Відомі фахівці в галузі психології спілкування (Д. Карнегі. В.А. Кан-Калик та ін.) зауважують, що при конфронтації спілкування ніколи не буває успішним, обов'язковими є психологічні збитки. Безперечно, можливі дискусії, різні погляди опонентів на принципові позиції, але вони не повинні призводити до глибоких протиріч, протистояння, образ.

Модель ефективного спілкування може бути такою:

За фазою підготовки до спілкування йде "комунікативна атака" (I фаза), метою якої є організація ефективного спілкування. Психологічне налаштування на конструктивне спілкування повинно відбуватися тільки в позитивному емоційному забарвленні. II фаза містить висловлювання критичних зауважень, дискусії (можливий перебіг як у позитивному режимі так і в умовно

негативному, коли йде критика точок зору, висловлюються зауваження тощо). Важливою умовою забезпечення результативності перебігу цієї фази є правило «Трьох К»: коректність, коректність і ще раз коректність. III фаза – завершення спілкування, яка обов'язково повинна здійснюватися в позитивному режимі. Слід пам'ятати, що «залишкове» психологічне враження завжди повинно бути тільки позитивним (так званий «ефект Штірліца», коли запам'ятовуються насамперед останнє враження і останні слова).

Завершальною фазою спілкування, яка сприятиме накопиченню індивідуального досвіду успішних педагогічних комунікацій та розвитку комунікативних здібностей викладача, повинен бути самоаналіз комунікативної діяльності, узагальнення досвіду спілкування і усунення його невдалих варіантів.

Як свідчать психолого-педагогічні дослідження, у повсякденній практиці педагогічного спілкування мають місце моделі поведінки, які негативно впливають на особистий імідж вчителя, тому їх використання небажане в професійній діяльності. Для попередження можливих помилок у спілкуванні, виокремлюють деякі можливі моделі негативної комунікативної взаємодії.

Модель «Монблан». У спілкуванні вчитель уникає особистісної взаємодії із учнями, їх звертання чи пропозиції сприймає поверхнево, або звертає на них недостатньо уваги, обмежуючись формальною фіксацією. У педагогічній діяльності обмежується формальними контактами. Для вирішення проблем, які хвилюють школярів, особистісних зусиль практично не докладає. Між ним та його вихованцями існують психологічні бар'єри, ореол «відчуження», тому особистісний імідж педагога негативний.

Модель «Китайська стіна» за своїм змістом близька до попередньої. Різниця полягає у наявності зворотного зв'язку, хоч і поверхневого, який в моделі «Монблан» практично відсутній. У спілкуванні «Китайська стіна» вчитель робить спробу встановити контакт з учнями, зрозуміти їх, допомогти вирішити проблеми. Але негативним елементом діяльності "Китайської стіни" в

учнівських колективах є підкреслювання вчителем свого статусу, зверхнє відношення, схильність до повчань, менторства.

Модель диференційованої уваги «Локатор». У цьому випадку вчитель орієнтований на взаємодію не з усім школярством загалом, а з його окремими групами. Так, можна спостерігати випадки, коли педагог працює тільки з обдарованими учнями, аргументуючи свої дії так: "Треба підтримувати тих, хто бажає вчитися, а слабких вже навчити не можна". І навпаки, деякі вчителі намагаються надати допомогу слабким учням, бо «сильні в змозі набути знань самостійно». Такий підхід призводить до втрати контактів з класом і, відповідно, до зниження рівня підготовки вихованців.

Модель «Тетерів», характерна для вчителів, які повністю заглиблені у свої педагогічні ідеї, закохані в свою наукову дисципліну, але слабо володіють методикою її викладання. Зворотній зв'язок у системі «вчитель – учень» відсутній. Недостатній рівень культури спілкування, відсутність толерантності заважає «Тетереву» доброзичливо сприймати критичні зауваження та пропозиції, адекватно реагувати на них.

Гіперрефлексивна модель «Гамлет» у деякій мірі протилежна попередній. Вчителі, які діють згідно гіперрефлексивній моделі дуже чутливі до думок оточуючих, в більшій мірі стурбовані не стільки змістовою стороною своєї діяльності, скільки зовнішньою стороною іміджу. Так, наприклад, намагаючись завоювати прихильність учнів, вони незалежно від віку одягаються як молодь, носять молодіжні прикраси, розмовляють, використовуючи молодіжний сленг, намагаються здобути дешевий авторитет, втрачаючи при цьому повагу та авторитет.

Модель негнучкого реагування «Робот» передбачає діяльність фахівців відповідно жорсткій, строго регламентованій програмі та інструкції. З формальної точки зору їх спілкування з учнями досить коректне, але не завжди враховуються психічні стани вихованців, їх вікові, статеві, етнічні особливості тощо. «Роботи» діють завжди так, як їм «рекомендували», не відступаючи від «генеральної лінії» та інструкцій ні за яких обставин. «Паперові справи» (звіти,

плани, програми) займають у них чільне місце, відсуваючи живу роботу з учнями на другий план. Зазвичай відношення учнів до педагогів - «Роботів» індиферентне або негативне.

Модель «Я – сам» є своєрідною рольовою моделлю, згідно якої вчителі намагаються добросовісно виконувати всі функції, акцентувати увагу на виховній роботі, іноді надмірно опікуючи своїх вихованців. У зв'язку з великим обсягом проблем, які вони намагаються, але не встигають вирішити, у них виникає ефект «професійного вигорання»: розчарування в результатах науково-педагогічної діяльності, знижується самооцінка, виникають сумніви у спроможності наукової творчості. Знижена самооцінка, невпевненість у своїх силах, нестача часу на самоосвіту та підвищення кваліфікації негативно впливають у сукупності на загальне враження, яке справляє вчитель – «Я- сам».

Найбільш вдалою з точки зору створення привабливого іміджу є модель активної взаємодії «Союз». У спілкуванні такі вчителі орієнтовані на досягнення взаєморозуміння, емпатію, взаємозбагачення та співробітництво. Вони самокритичні, схильні до творчості і співробітництва. Модель «Союз» найбільш продуктивно впливає на авторитет педагога у цілому.

На ефективність педагогічного спілкування значною мірою впливають перешкоди, що спричиняють опір партнера впливові співрозмовника. Це своєрідні бар'єри спілкування.

Вони виникають непомітно, і спершу вчитель може не усвідомлювати їх. Але примирення з ними формує негативний стиль спілкування. Серед чинників, що впливають на особливості взаємодії між учителем і учнем, велике значення мають соціальний, психологічний, фізичний і смисловий (когнітивний). Відповідно до цього розрізняють бар'єри у спілкуванні.

Соціальний бар'єр зумовлений переважанням рольової позиції вчителя в системі педагогічної взаємодії. Вчитель навмисно демонструє свою перевагу над учнем і свій соціальний статус. Нейтралізують його прагнення не протиставляти себе учням, а підносити їх до свого рівня, не нав'язувати свої позиції, а радити.

Фізичний бар'єр пов'язаний з організацією фізичного простору під час взаємодії. Неправильно організований простір призводить до ізолюваності вчителя, який неначе віддаляє себе від учнів, намагаючись сховатися за стіл, стілець тощо. Усувають такий бар'єр, скорочуючи дистанцію, відкритістю у спілкуванні.

Смисловий бар'єр пов'язаний з неадаптованим до рівня сприйняття школярів мовленням учителя, яке занадто насичене незрозумілими словами, науковими термінами, які він використовує без коментарів. Це є причиною зниження їх інтересу до матеріалу, утворює дистанцію у взаємодії. Він стає непомітним за уважного ставлення до свого мовлення, ретельної підготовки до уроку.

Естетичний бар'єр зумовлений несприйняттям співрозмовником зовнішнього вигляду, особливостей міміки. Усувають шляхом самоконтролю поведінки.

Емоційний бар'єр з'являється за невідповідності настрою, негативних емоцій, що деформують сприймання. Долають його за допомогою усмішки, чуйного ставлення до співрозмовника.

Психологічний бар'єр виявляється як негативна установка, сформована на підставі попереднього досвіду, неспівпадіння інтересів партнерів комунікації тощо. Усувають шляхом переорієнтації уваги з особистості на роботу, оптимістичним прогнозуванням подальшої діяльності. Найтиповішими серед психологічних бар'єрів є: розбіжність настанов (учитель приходить на урок захоплений своїм задумом, а учні байдужі, незібрані, неуважні, внаслідок чого він дратується, нервує); боязнь класу (властивий учителям-початківцям, які часто непогано володіють матеріалом уроку, але побоюються безпосереднього контакту з дітьми); поганий контакт (вчитель заходить до класу і замість організації взаємодії з учнями поводить «автономно», наприклад, пише пояснення на дошці); звуження функцій спілкування (переважає інформаційна, залишаються поза увагою соціально-перцептивні, комунікативні функції); негативна установка на клас (упереджене негативне ставлення вчителя до

класу, невстигаючих учнів, порушників поведінки); боязнь педагогічних помилок (запізнитися на урок, неправильно оцінити відповідь дитини тощо); наслідування (молодий учитель наслідує манери спілкування іншого педагога, не враховуючи власної педагогічної індивідуальності).

Невміння подолати бар'єри, як правило, призводить до малоефективних моделей спілкування.

Спілкування може призвести до негативного результату, якщо в його процесі виникає почуття образи, ворожості, відчуження. Найчастіше його спричиняють:

1. Відмінності між мовленнєвим та немовленнєвим спілкуванням. Спеціалісти стверджують, що тільки 7% інформації містить зміст сказаного, 55% інформації передається на невербальному рівні (мімікою, жестами), 38% — якісними характеристиками голосу (висота тону, тембр). У процесі спілкування невербальні засоби реалізуються поза контролем свідомості, імпульсивно. Тому сказане не завжди збігається з тим, що демонструється у поведінці. Так, учитель може говорити про своє доброзичливе ставлення до учня, але поводитися при цьому нервово, з відчуженням. На цій підставі ймовірні сумніви учнів у його щирості.

Тому під час взаємодії слід зважати на засоби і манеру спілкування, своєчасно виправляти помилки та розбіжності. Дисгармонія між словами, репліками, мімікою, жестами, рухами тіла нерідко вирішально впливає на спілкування. Зауваживши розбіжності у словах та поведінці співрозмовників, доцільно доброзичливо підкреслити не самі розбіжності, а своє сприйняття їх: «Я відчуваю, що ви чимось розгнівані (роздратовані, занепокоєні), зважаючи на ваш тон. Тому хотів би знати, чи не пов'язане це зі мною».

2. Вплив на взаємодію прихованих (хибних) припущень. Вступаючи у взаємодію, людина найчастіше має певні припущення щодо особливостей поведінки та особистості партнера у спілкуванні. Неточні або хибні припущення можуть ускладнити процес взаємодії. Так, інколи може здатися, що опір учня у конкретній ситуації спричинений його невихованістю,

неповагою до вчителя, насправді він є цілком природною реакцією на прояв неповаги з боку вчителя.

3. Проблема прихованого контексту спілкування. У процесі взаємодії людина не завжди усвідомлює свої відчуття, думки, бажання. Не висловлюючи конкретно своїх занепокоєнь, рідко отримує адекватну відповідь. У педагогічній взаємодії така ситуація нерідко ускладнюється нерозумінням дитиною того, що з нею коїться, недостатнє усвідомлення своїх прагнень, бажань або страхів, побоювань. Тому вчитель повинен орієнтуватися передусім не на поведінку учня, а на з'ясування можливих причин такої поведінки, «думати й аналізувати за двох». Якщо педагог не орієнтований на виявлення прихованих мотивів поведінки, то спілкування з учнем породжує образи, роздратування, хибну поведінку, і, відповідно, – ускладнення конфлікту. Учитель повинен контролювати свої дії, висловлення, робити їх чіткими, зрозумілими для дітей.

Учені-педагоги називають і інші чинники, що ускладнюють спілкування: погрози, накази, безапеляційні розпорядження; негативна критика; образи, образливі порівняння, прізвиська; апеляція до обов'язків: («Ти повинен», «Ти не маєш права»); репліки-пастки («Вихована людина не повинна так розмовляти з дорослим») або натяки без розкриття важливої інформації («Якщо ти будеш поводити себе добре, я зможу допомогти тобі»); допит; похвала з «пасткою» («Ти ж розумна людина, як же можна таке робити?»); упереджений діагноз мотивів поведінки («У тебе немає бажання вчитися; ти безсоромна людина, якщо таке робиш»); несвоєчасні поради; відмова від обговорення питання; зміна теми («Це дуже цікаво. Але давай краще поговоримо про твої оцінки»); змагання («Та хіба це проблема? От у мене проблема складніша»); заспокоєння запереченням («Усе мине, все коли-небудь закінчується, тому не слід хвилюватися»).

3. Поради молодому вчителю.

Компоненти ефективного подання матеріалу уроку (комунікативний аспект)

Планування уроку

- > Заздалегідь проаналізуйте аудиторію: досвід, потреби.
- > Налаштуйтеся на слухачів.
- > Чітко визначте мету уроку, ґрунтуючись на тому, що Ви хочете зробити: інформувати, переконати, спонукати до дії, навчити.

Підготовка до уроку

- > Підберіть і опрацюйте матеріал з теми.
- > Доберіть більше матеріалу, ніж зможете використати.
- > Розробіть план виступу.
- > Підготуйте тези виступу.
- > Продумайте вступ (розповідь, цитата, запитання).
- > Продумайте висновок (резюме, цитата, комплімент слухачам, своє ставлення до викладеного).
- > Підберіть приклади та ілюстрації для більшої переконливості і наочності.
- > Здійсніть апробацію викладу (не заучуйте, а переказуйте).
- > Продумайте свій зовнішній вигляд.
- > Установіть позитивний напрям думок (оцініть своє повідомлення, уявіть позитивну реакцію учнів, повірте у свої сили).

Поведінка під час уроку

- > Справте приємне враження.
- > Установіть візуальний та емоційний контакт.
- > Не будьте замкнені, будьте щирі, говоріть "ми", а не "ви".
- > Зацікавте аудиторію (розповіддю, цитатою).
- > Використовуйте парадоксальне цитування.
- > Ілюструйте сказане.
- > Дайте зрозуміти, що факти цікаві і легко зрозумілі.
- > Зв'яжіть тему з життєво і професійно важливими потребами слухачів.
- > Покажіть своє ставлення до сказаного,
- > Не втрачайте ініціативу. Не читайте, а розповідайте.
- > Говоріть упевнено і стежте за культурою мовлення.
- > Вживайте терміни, звичні для аудиторії, а незнайомі пояснюйте.

- > Одержуйте задоволення від власного виступу.
- > Стежте за жестами і мімікою власною і слухачів, контролюйте свої невербальні сигнали.
- > Будьте натхненні і намагайтеся надихнути аудиторію на успіх.
- > Стежте за культурою мовлення.
- > Використовуйте для більшої виразності невербаліку (жестами звертайте увагу на головне, варіюйте темп та голосність мови – це підкреслить основні моменти виступу).

Поради вчителям-початківцям щодо формування навичок ефективного слухання:

- > Зосередження – шлях до ефективного слухання.
- > Оцінюйте зміст інформації, а не манери і зовнішній вигляд співрозмовника.
- > Долайте бар'єри слухання.
- > Використовуйте прийоми активного слухання.
- > Підтримуйте емоційний контакт зі співрозмовником.

Відтак, з позицій аксіологічного, особистісного і діяльнісного підходів, слід дійти висновку, що комунікативна культура педагога – це складний соціально-педагогічний феномен, який утворює систему взаємообумовлених і взаємодоповнюючих елементів. Для розвитку та удосконалення комунікативної культури педагога необхідно забезпечити:

- повноцінний розвиток кожного з її елементів;
- підвищення загальної і педагогічної культури;
- певні умови як зовнішнього (наприклад, позитивний вплив оточуючого соціального простору) так і внутрішнього характеру, зокрема, урахування індивідуально-психологічних особливостей педагога, його педагогічного досвіду тощо.

Слід також урахувати, що комунікативна культура особистості має глибинні джерела, тісно пов'язані з особистісними рисами педагога, мотивами його діяльності, особистісними соціокультурними і комунікативними настановами, ціннісними орієнтирами.

Список використаних джерел

1. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / Сост. А.И. Пискунов. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.
2. Очерки по истории педагогики / Под ред. Н.А. Константинова. – М.: Акад. пед. наук РСФСР, 1952. – 756 с.
3. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н.П. Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
4. Макаренко А.С. Избранные педагогические сочинения. В двух томах. / А.С. Макаренко. – Т.2. – М.: Педагогика, 1978. – 320 с.
5. Мацько Л. Проблеми мовної культури у спадщині О.А. Захаренка / Л. Мацько, О. Семенов // Дивослово.- 2007.-№3.-С.58-62.
6. Семенов О. Мовне родинознавство (виховний потенціал лінгвокультури рідного краю): Навч. посіб. /О. Семенов. – К., Глухів: Вид. від. ГДПУ, 2003.– 108 с.
7. Захаренко О.А. Поради колезі народжені в школі над Россю. /О.А. Захаренко. – Черкаси: Агрополіс, 2002. – 93 с.
8. Береговой А.А. Директор села [А.А.Захаренко] // Педагогіка толерантності. – 2002. – №2. – С.101–129.
9. Мацько Л.І. Риторика: Навч. посіб. / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 311 с.
10. Захаренко О. А., Захаренко С.О. 210 шкільних лінійок. Загальношкільні лінійки, проведені в сільській школі протягом 1998- 2000 рр. / О.А. Захаренко, С.О. Захаренко. – Сахнівка, 2002. – 293с.
11. Захаренко О. А. Слово до нащадків. - К. : СПД Богданова А.М., 2006. - 216с.
12. Чмут К.Т. Етика ділового спілкування / К.Т. Чмут, Г.Л. Чайка, М.П. Лукашевич. – 2-ге вид. – К.: МАУП, 2003. – 208 с.
13. Узнадзе Д.Н. Общая психология / Д.Н. Узнадзе. – М.: Смысл, 2004. – 417 с.

14. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1997. – 320 с.
15. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века / Б.С. Гершунский. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
16. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: курс лекцій / Н.А. Сейко. – Житомир: Вид. від. ЖДПУ, 2002. – 260 с.
17. Миндикану В.М. Педагогическая техника и мастерство учителя / В.М. Миндикану. – Кишнев: КГПИ, 1991. – 196 с.

О.О. Свириденко

Проектування професійних ситуацій як засіб підготовки майбутніх вчителів у ВНЗ

Сучасна школа, як і суспільство загалом, переживають складний період, коли здійснюється рішучий поворот до особистості учня. Така школа поважає гідність школяра, його індивідуальну життєву мету, запити й інтереси, створює необхідні умови для його самовизначення, самореалізації та розвитку. Виховання повинно здійснюватися на гуманістичній основі, а його головним принципом має бути олюднення відносин у навчально-виховному процесі. Виховання як процес слід розглядати як з філософської, так і з психолого-педагогічної позиції. Важливим завданням виховання є соціалізація, соціальна адаптація підростаючого покоління, поступове включення особистості в систему суспільних та творчих відносин. Школярі повинні отримати необхідні відомості про суспільство, його історію, культуру, сьогодення і навчитися жити у цьому суспільстві. Виховання може бути ефективним лише тоді, коли вчитель та його учні створюють матеріальні та культурні цінності, набувають умінь та навичок у процесі відносин, що сприяє формуванню оптимального педагогічного клімату у шкільному колективі [1].

Кожна школа є національною. За сучасних умов вона виступає важливим фактором відродження нації, виховання у молоді почуття національної